

ПРОБЛЕМИ ФОНЕТИКИ І ФОНОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УДК 811.161.2

ФОНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АПОСТОЛЬСЬКИХ ІМЕН В УКРАЇНСЬКИХ ВЕРСІЯХ БІБЛІЇ

Петро Мацьків

*Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови,
вул. Т. Шевченка, 24, 82100 Дрогобич, Україна,
тел.: (0 32) 244 23284*

Досліджено фонетичні особливості апостольських імен у біблійному тексті. Простежено їхнє функціонування в діахронному вимірі в українському мовному просторі, окреслено правописні (орфографічні) тенденції власних імен.

Ключові слова: апостольські імена, Біблія, діахронія, фонетична варіантність, орфограма.

Власні імена біблійного тексту стали набутокм світової культури. Вони органічно влились у культуру більшості націй світу, зберігаючи свою зовнішню форму (дещо модифіковану) і поза сферою першоджерела. Переклади Святого Письма добре ілюструють цю тенденцію в діахронному вимірі, яка склалась на основі перекладних традицій, що сформувалися упродовж тривалої практики перекладання Біблії українською мовою у XIX-XX століттях. Проблема перекладу власних імен не повністю усталені. Відсутність системного опису (у тому числі в українському правописі) і правил написання антропонімів зумовлює їхню фонетичну варіантність і на рівні синхронії, і на рівні діахронії, яка чітко простежується в українських версіях Біблії. Якщо варіантні форми на рівні діахронії є явищем закономірним, то фонетична варіантність в межах синхронії не сприяє усталеності (обов'язковості) норм та їхній кодифікації. Біблійні імена апостолів, як відомо, мають грецьку мовну основу, звідки й запозичені в українську мову на основі транслітерації.

Метою статті є аналіз фонетичних особливостей апостольських імен в українських версіях Біблії, специфіка їхнього функціонування в українському мовному просторі.

Євангеліє від Матвія (Мв 10: 2–4), а також інші синоптичні Євангелія знайомлять нас із дванадцятьма апостолами: **Морачевський:** А дванадцяти Апостолів ймення такі були: перший Симон, що зветься Петром, і Андрей, брат його, Іаков Зеведеїв і Іоанн, брат його, Филипп і Вартоломей, Ома й Матвей митарь, Іаков Алфеїв і Леввей, прозваний Оаддеєм, Симон Кананит і Іуда Іскаріот, що й видав Його; **Куліш:** На ймя ж дванайцять апостолів були: первий Симон, що прозвано Петром, та Андрій брат його; Яков Заведеїв, та Иоан брат його; Филип, та Вартоломей; Тома, та Маттей митник: Яков Алфеїв,

та Леввій, на прізвище Тадей; Симон Хананець, та Юда Іскаріотський, що й зрадив Його; **Огієнко:** А ймення апостолів дванадцятьох отакі: перший Симон, що Петром прозивається, і Андрій, брат його; Яків, син Зеведеїв, та Іван, брат його; Пилип і Варфоломій, Хома й митник Матвій; Яків, син Алфеїв, і Тадей; Симон Кананіт, та Юда Іскаріотський, що й видав Його; **Хоменко:** Ось імена дванадцятьох апостолів: перший Симон, прозваний Петром, і Андрій, брат його; Яків, син Зеведея, та Йоан, брат його; Филип та Вартоломей; Тома й Матей, митар; Яків, син Алфея, і Тадей; Симон Кананій та Юда Іскаріотський, що й зрадив його; **Турконяк:** Ось імена дванадцятьох апостолів: перший Симон, прозваний Петром, і Андрій, його брат; Яків Зеведеїв та Іван, його брат; Пилип і Вартоломій, Тома і Матвій – митник; Яків Алфеїв і Тадей; Симон Кананіт і Юда Іскаріотський, який зрадив Його (Мв 10: 2 – 4). Наведений епізод з Євангелій українських перекладів Біблії XIX-XX століть слугуватиме нам ілюстрацією фонетичних варіантів апостольських імен цих періодів. Зауважимо, що перекладачі згаданих українських версій послідовно дотримувались саме такого написання у всіх інших місцях біблійного тексту. Розглянемо їх докладніше.

Сучасне ім'я *Матвій* походить від древньоєврейського מַטְתִּיָּהוּ (Маттіяху) – ‘дар Яхве (Бога)’. У грецькій мові, звідки воно запозичено через церковнослов'янське посередництво в українську, має відповідник Ματθίας (читається Маттіас чи Мафтіас) (ЕСУМ III, с. 411). В українських перекладах маємо відповідно *Маттей*, *Матей*, *Матвій*, *Матвей*. Форми *Маттей*, *Матей* зберігають найвиразніше грецьку основу, зазнало субституції лише закінчення (гр. – os). Простежимо життя цієї назви в українському мовному просторі. Уже в XIV-XV століттях маємо фонетичні варіанти цього імені *Матвій*, *Матей* *Матій*, *Матяи*, *Мацей*, *Мацко* (ССУМ I, с. 579-581). Дві останні форми запозичені з польської чи білоруської мов. Лексикографічні джерела XIX – початку XX століть фіксують *Матвій* і *Матій*, а також похідні утворення *Матвійшин*, *Матвійха*, *Матвійшин* (Желех. I, 429). В інших джерелах цього періоду відсутні словникові статті з розглядаєним іменем, проте в ілюстративних матеріалах натрапляємо лише на назву *Матвій*. Якихось закономірностей щодо вживання цього найменування в біблійному тексті не спостерігаємо: варіантні форми характерні і для XIX (У Морачевського – *Матвей* (*Матвій*), у Куліша – *Маттей*), і для XX століть (В І. Огієнка та Р. Турконяка – *Матвій*, у І. Хоменка – *Матей*). Для релігійного дискурсу назви *Матвій* і *Матей* (*Маттей*) є нормативними. Очевидно, паралельно функціонували ці найменування також в інших типах дискурсів протягом значного історичного періоду, про що свідчить велика кількість похідних слів від згаданих імен: *Матвійко*, *Матвієнко*, *Матвієчко*, *Матвійчик*, *Матвійцьо* *Матвійшин*, *Матвійха*, *Матвійшин*; *Матейко*, *Матейчик*, *Матейчук*, *Матейченко*, *Матійовський*, *Матієць* *Матюха*, *Матюша* (Рудн. II, с. 805). Останні дві, можливо, запозичені з російської мови.

Варіантними також є назви *Іван* та *Йоан(н)* (*Іоанн*). Ці назви корінням сягають гебрейської יְהוָה יוֹחָנָן ‘Ягве милостивий’. Грецький відповідник цього імені – Ιωάννης. Саме через грецьке посередництво ця назва появилася в церковнослов'янській, а згодом у давньоукраїнській мові (ЕСУМ II, с. 287-288). На думку Я. Рудницького, саме лексема *Іван* (у такому фонетичному оформленні) запозичена з церковнослов'янської. Першу літеру цього імені різні народи передавали відповідно до фонетичних та морфологічних норм їхніх мов. Не є винятком й носії української мови, які її читали як повний чи короткий звук, можливо, написання *Йоан* зберігає також вплив арамейської мови. В українській мові вживання імені *Іван* є доміантним, натомість назва *Й(І)оан(н)* властива лише релігійному стилю, у якому ці дві назви функціонують паралельно. Про це свідчать й аналізовані переклади Біблії, хоча в перекладах XIX століття П. Морачевського та П. Куліша

натрапляємо тільки на лексему *Іоанн* (Морачевський), *Іоан* (Куліш). Як бачимо, П. Куліш на початку слова вживає голосний **и**. На українському мовному ґрунті (XIII-XIV ст.) давні **ы** та **і** злилися в один український звук **и**, але в запозиченнях звук **і** залишився, як і у випадках, коли він походить з **ѣ** та зредукованих, що стояли в сильній позиції. В українських перекладах Біблії XX століття маємо *Йоан* (Хоменко), *Іван* (Огієнко, Туркочак), що підтверджує сучасну тенденцію вживання цього імені в сакральному дискурсі. В інших типах дискурсів превалою назва *Іван*, яка є твірною основою для більше як ста похідних утворень (Рудн. II, с. 478-479). У цьому ж джерелі подаються похідні утворення *Йоанікій*, *Йоаніківна*, *Йоаніківич* від фонетичного варіанта *Йоан* (Рудн. II, с. 577), хоча лексикографи пов'язують це слово не тільки зі згаданим іменем, але й з грецьким *Ανικιος*, спорідненим з *νικη* «перемога» (ЕСУМ II, с. 191).

Фонетична варіантність апостольських імен (Іван-Іоан-Йоан(н), Яків-Іакі(о)в, Юда-Іуда) зумовлена особливостями вживання йотованих голосних після голосних та на початку слова. Уже найдавніші українські пам'ятки засвідчують усунення гіатусу в чужомовних словах через йотацію голосних після **і**, наприклад: *каѣфа давыи с[ъ]вѣтъ шюдѣм* Євсевієве євангеліє (Срезн. III, с. 961-963). Пам'ятки української мови вже з XIII-XIV ст. фіксують вставний **в** після **и** (**і**) перед **о**, після **а** перед **у**. Наприклад, у Луцькому євангелії XIV ст. задокументовано: *Ивонинъ* (<*Ионинъ*), *лєгивонъ*, *Фавустъ* [Бузук]. Вставні **й**, **в** спостерігаються і в текстах наступних століть, наприклад: *дьяконъ* (1322 р., 1492 р.), *село Ивоницы* (1499 р.; від *Ивона* < *Иоана*), *Ларивунъ* (1366 р. Від *Иларионъ*), *патріярхъ* (1401 р.) (ССУМ I, с. 299, с. 421, с. 539, с. 558). Вставні звуки **й**, **в** у відповідних запозичених словах знайшли загальне поширення в українській народній мові, про що свідчать численні матеріали, в тому числі імена: *Андріян*, *Вісарійон*, *Дем'ян*, *Касян* < *Касіян* < *Кассіанъ*, *Ларійон*, *Ларивін* < *Иларионъ*, *Левон* < *Леонтий*, *Левонид*, *Лукіян* (*Лук'ян*), *Маріяна* (*Мар'яна*), *Маркіян*, *Навум* < *Наумъ*, *Радиво* (Грінч. IV, с. 548-562).

Унаслідок так званого другого південнослов'янського орфографічного впливу в староукраїнському писемному узусі XV-XVI ст. в релігійних текстах великого поширення набули орфограми, близькі до написань у мові-джерелі, зокрема написання **іа**, **іу** і под. Йшлося передусім про запозичення грецької, латинської та єврейської мов. Але в пам'ятках української мови, як ми бачили, зберігалася давня традиція, яка перейшла в новоукраїнську орфографію. Крім російської, в усіх слов'янських мовах у цьому слові вживають **ю**-(**ju**): білоруськ. *юда*, *юдаїзм*, болг. *юдаїзм*, серб. *јудаизам*, хорв. *judaizam*, словенськ. *Judež*, макед. *juda*, польськ. *Judaizm*, чеськ. *judaizm*, словацьк. *Judejský* (ЕСУМ VI, с. 519).

Фонетичну варіантність в українському мовному просторі зберігає ще одне апостольське ім'я – *Тома* (*Хома*, *Фома*, *Фтома*). Ця назва запозичена через церковнослов'янське посередництво з грецької мови (Θωμάς) в українську. Грецька ж назва цього оніма походить з арамейської мови ܛܘܡܐ 'теома' 'близнюк' (ЕСУМ VI, с. 198). В аналізованих перекладах Біблії натрапляємо на два фонетичні варіанти: *Тома* і *Хома* з виразним переважанням першого варіанту. Назва *Хома* вживається лише в перекладі Івана Огієнка. Грецька буква **θ**, якою починалося аналізоване слово, має доволі контроверсійну історію в українському мовному просторі. Як твердить В. Німчук, „у найдавніших старослов'янських текстах на місці **θ**, напевне, читали **т**, бо в цих пам'ятках найчастіше на місці зазначеної літери проти етимології писали саме **т**: Тадеи, Тома, Варьтоломѣи, Марта, Витания тощо. Випадки заміни **θ** через **ф** у старослов'янських пам'ятках надзвичайно рідкісні” [5, с. 71-72]. Така ж тенденція спостерігається і в найдавніших українських

пам'ятках, проте, за спостереженнями згаданого автора, ця тенденція у XIII- XVII століттях змінюється: домінантним стає написання (вимова) **ф** на місці грецького **θ**. Щоправда, у другій половині XVI століття, XVII столітті й пізніше під впливом навчальних закладів, у яких панувала латинська мова, в Україні ще більше поширюється **т** паралельно із **θ**, **ф** у словах грецького походження, тоді як під впливом освітніх установ на українських землях, що були в складі Росії, закріпилися форми з **ф** (як і в російській мові). Що стосується назви *Тома*, то в церковній традиції вона послідовно зберігає давнє написання. Фонетичний варіант цього імені *Хома*, очевидно, розмовного походження, який виник внаслідок конкуренції типових старих форм із **ф** та поширення їхніх варіантів із **т**, спричинивши появу контамінованих форм із **фт** [4, с. 178]. Звук **ф** передавався як **хв**. Форми з **хвт**, **фт** набули в деяких районах України значного поширення. О. Павловський (1818 р.) підкреслював, що в українській мові „**θ** вимовляється як потрійна буква **хвт**, напр.: *Саваохвт*” [6, с. 3]. Поєднання трьох приголосних у вимові є незручним і нетиповим для української мови, а тому в народному мовленні відбулося спрощення в цій групі приголосних (приголосні **в**, **т** випали). На нашу думку, не зовсім правильним є погляд на те що, грецька літера **θ** передається через **х** (*Хома*), появи літери **х** передувало спрощення. Наслідком контамінації **ф** і **т** є маловживана форма цього імені *Фтома*. П. Білецький-Носенко зауважив, що літеру **θ** малоруські каліграфи називали *фтита* і вимовляли як **фт**: *Фтома* — *Фтома*, *Матвей-Матфтей*, *теологія-фтеологія*; *арифметика*– *арифметика* (Біл.– Нос., с. 416). Якщо в релігійному дискурсі фонетична варіантність для цього імені не характерна, то іншим дискурсам української мови властива, про що свідчать хоча б прізвища, які походять від розглядуваних фонетичних варіантів імен: *Томенко*, *Фоменко*, *Хоменко*. Саме ці прізвища, а точніше початкові приголосні цих прізвищ добре ілюструють тенденції субституції грецької літери **θ** в українській мові на всіх етапах її функціонування. Можна говорити відповідно про три традиції щодо написання (вимови) цієї грецької букви: релігійна, світська, народно розмовна.

Така ж природа фонетичної варіантності імені *Вартоломій* (*Варфоломій*) *Натанайл*, як і розглянутої в попередньому абзаці. Щоправда, тут немає такої розлогої кількості форм. Як бачимо, у біблійному тексті домінує форма найбільш близька до грецького відповідника. Виняток лише становить переклад І.Огієнка, в якому віддано перевагу старослов'янській формі (*Варфоломій*). Цікаво, що апостольське ім'я *Петро* у називному відмінку в українських перекладах XIX століття фіксується як *Петр* у П. Морачевського і П. Куліша, натомість у перекладах XX століття побутує загальноновживана форма (пор. **Куліш**: І дав Симонові імя *Петр* (Мр 3:16), **Огієнко**: І визначив Він оцих Дванадцятьох: Симона, і дав йому ймення *Петро* (Мр 3:16). Вірогідно, перекладачі XIX століття зважали на церковнослов'янську традицію написання цього імені.

Апостольські імена, за винятком імені *Іван*, мають грецьку мовну основу. Фонетичні системи української та грецької мов певним чином корелюють між собою. Не слід забувати, що східно-грецька іонійська абетка, поєднана з елементами первинної латинської абетки, привела до виникнення кирилиці близько 940 року, якою користуються з незначними змінами українці до сьогодні. Розглядувані імена органічно вплили в українську мову, пристосувавшись до фонетичної системи української мови, у якій відбулась заміна гіатусу на йотацію та появу вставного **в** на початку та всередині слова перед **і**. У релігійному стилі (та й не тільки) зберігаються сліди так званого другого південнослов'янського орфографічного впливу.

1. Біблія (четвертий повний переклад з давньогрецької мови) / Переклад ієромонаха о. Рафаїла (Романа Турконяка). – Українське Біблійне Товариство. – 2011 р.
2. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту; [пер. проф. Івана Огієнка]. – Київ : Українське Біблійне Товариство. – 2012 р.
3. Євангеліє / переклад Пилипа Морачевського, 1863р. // Електронний ресурс : режим доступу [http : //www.parafia.org.ua](http://www.parafia.org.ua).
4. *Огієнко І.* Нариси з історії української мови: Система українського правопису; Популяр.-наук. курс з історичним освітленням / Іван Огієнко. – Варшава, 1927. – 216 с.
5. *Німчук В.* Проблеми українського правопису в ХХ-ХХІ ст. ст./ Василь Німчук // Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. – 116 с.
6. *Павловський А. П.* Грамматика малоросійскаго нарѣчія... / А. П. Павловський. – Санкт Петербург, 1818. – 118 с.
7. Святе Письмо Старого та Нового Завіту / Пер. І. Хоменка. – Ватикан : Editorial Verbo Divino, 1990.
8. Святе Письмо Старого і Нового Завіту / Пер. П. Куліша, І. Левицького і І. Пулюя. – Київ: Українське Біблійне Товариство, 2003.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

- Біл.–Нос. – *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – Київ, 1966.
- Грінч. – Грінченко Борис. Словарь української мови : у 4-х т. / упор. з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. – Київ : В-во АН УРСР, 1958. – Т. I. – 494 с. ; Т. II. – 573 с. ; 1959. – Т. III. – 506 с. ; Т. IV. – 563 с.
- Желех. – *Желеховський Є., Недільський С.* Малоруско-німецкий словарь : у 2-х т. – Мюнхен, 1982. – 1117 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : В 7-и т. / [АН УРСР, Ін-т мов-ва ім. О. О. Потебні; [редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін.]. – Київ: Наукова думка, 1982 – 2012.
- Рудн. – Етимологічний словник української мови : У 2-х т. / Укл. Ярослав Рудницький. – Вінніпег-Оттава, 1962-82.
- СУМ – Словник української мови : в 11-ти т. / за ред. І.К. Білодіда. – Київ : Наукова думка, 1971. – Т. II. – 550 с. ; 1977. – Т. VIII. – 927 с. ; 1978. – Т. IX. – 916 с. ; 1980. – Т. XI. – 699 с.
- Срезн. – *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка / И. Срезневский. – Санкт Петербург, 1893 – 1912. – Т. 1 – 3.
- ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. : у 2 т. – Київ : Наук. думка, 1977 – 1978. – Т. 1 – 2.

*Стаття надійшла до редколегії 30. 04. 2017
доопрацьована 30. 06. 2017
прийнята до друку 15. 08. 2017*

PHONETIC CHARACTERISTICS OF APOSTOLIC NAMES IN THE UKRAINIAN VERSIONS OF THE BIBLE

Matskiv Petro

*Drohobych state pedagogical University Ivan Franko,
Ukrainian language Department,
T. Shevchenko street, 24, Drohobych 82100, Ukraine,
tel: (0 32) 244 22283*

The article is devoted to the phonetic characteristics of Apostolic names in the biblical text. Traced their functioning in a diachronic dimension in the Ukrainian language space outlined pravopisanie (spelling) trends in their own names. The proper names of the biblical text become the property of world culture. They blended into the culture of most Nations of the world, keeping its external form (somewhat modified) and outside the sphere of the source. The Holy Scriptures is well illustrated by the trend in the diachronic dimension, which developed on the basis of bills of traditions for a long practice transcriptions of the Bible in the Ukrainian language in XIX-XX centuries. The problem of translation of proper names is not fully established. The lack of a system description (including Ukrainian spelling) and the spelling of anthroponyms determines their phonetic variability and the level of synchrony and diachrony, which can clearly be seen in the Ukrainian versions of the Bible. If variant forms at the level of diachrony is a natural phenomenon, the phonetic variability in the extent of synchrony does not contribute to the stability (binding) norms and their codification. The biblical names of the apostles are known to have Greek language based on where and borrowed in the Ukrainian language on the basis of the transliteration.

The phonetic system of Russian and Greek languages in a certain way correlated. Consider the names blended in the Ukrainian language, adapted to the phonetic system of the Ukrainian language, which was the replacement of Gattuso to jotatsu and the emergence of plug-in in the beginning and within a word before I. In a religious fashion and not only preserved traces of the so-called second South Slavic influence spelling.

Key words: apostolic names, the Bible, diahronic, phonetic variation, artogram.